

Balogh László Levente¹

**Létezik-e totalitárius állam? –
Franz Neumann és Hannah Arendt
az úgynevezett „totalitárius államról”**

Egyáltalán nem vagyok biztos abban, hogy a tanulmány címében feltett kérdésre lehetséges minden kétséget kizáró választ adni, de azt gondolom, hogy a totalitárius rendszerek és az államiség viszonya egyáltalán nem olyan magától értetődő, mint ahogyan az első pillantásra látszik. Kétségtelen, hogy a totalitárius rendszerek elemzésénél – és itt most elsősorban a hitleri Németországra és a sztálini Szovjetunióra gondolok – gyakran indulnak ki olyan modellekből, amelyek szerint ezekben az állam olyan erősen központosított és hatékonyan szervezett politikai intézmény, amelynek hatóköre folyamatosan szélesedik, és az élet minden területére kiterjed az ellenőrzése vagy legalábbis annak szándéka.² A totalitás igényét általában az állam expanziójával azonosítják, mintha ez a két jelenség ugyanaz lenne, és ugyanazon következményekkel járna. Ezek az elméletek természetesen nem hagyják figyelmen kívül, sőt hangsúlyozzák az állam totalitárius rendszerekben való folyamatos pervertálódását, aminek nyomán hihetetlen bűnököt követ el saját állampolgáraival szemben, ugyanakkor ezek a megközelítések szinte egyáltalán nem foglalkoznak az állam formájáról és működéséről szóló alapvető elképzelésekkel.

Felmerül a kérdés, hogy vajon valóban arról van-e szó csupán, hogy az államnak és intézményeinek más funkciói és hatáskörei vannak a totalitárius rezsimekben, mint a liberális és demokratikus politikai berendezkedésekben? Vajon egy végtelenségig kifordult és megromlott vagy egy minden tekintetben példa nélküli politikai jelenségről van szó akkor, amikor a totalitarizmusról, illetve benne az államról beszélünk, és csak azért használjuk viszonyukban a bevett jogi és államtudományi kategóriákat, mert megfelelő fogalmak híján nem tudjuk pontosan beazonosítani és feltárni a jelenségek újszerűségét, így egyszerűen

¹ Egyetemi docens, Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Politikatudományi és Szociológiai Intézet Politikatudományi Tanszék. Kapcsolat: balogh.laszlo@arts.unideb.hu.

² Lars Rensmann: Der totale Staat als Un-Staat. Hannah Arendts und Franz Neumanns politische Theorien totalitärer Herrschaft. In Samuel Salzborn (szerk.): *Kritische Theorie des Staates. Staat und Recht bei Franz L. Neumann*. Baden-Baden, Nomos, 2009. 161.

az ismertre vezetjük vissza az ismeretlent? Ezen a helyen természetesen nem tudok részletesen belemenni abba a kérdésbe, hogy mit értünk totalitarizmus alatt, illetve hogy jogilag, politikailag vagy éppen történelmileg mit tartunk államnak, és milyen ismertetőjegyekkel kell rendelkeznie egy politikai szerveződésnek ahhoz, hogy államnak nevezhessük. Itt most csakis arra vállalkozom, hogy a totalitárius rendszerek és az államiság viszonyának feszültségeit két kiemelkedő teoretikus, Franz Neumann és Hannah Arendt elemzésein keresztül bemutassam, kihangsúlyozva gondolati párhuzamaikat és különbségeiket. Kétségtelen, hogy Neumann művéből hiányzik a szovjet kommunizmus elemzése és a náci rendszerrel való összevetése, illetve Arendt elemzése is bizonyos tekintetben egyoldalúnak tekinthető, ugyanakkor mindkét gondolkodó belátásai elengedhetetlenül fontosak a totalitárius államok újszerűségének és egyedülállóságának belátásához, illetve működési mechanizmusaik megértéséhez.

Párhuzamos életrajzok

Franz Neumann és Hannah Arendt tapasztalatai, amelyekből politikaelméleti megfontolásaik kinőttek, nagyon hasonlóak voltak. Mindketten a császári Németországban, erősen asszimilálódott német zsidó családba születtek. Franz Neumann 1900. május 23-án Kattowitzban, Hannah Arendt 1906. október 14-én a Hannover melletti Lindenben látta meg a napvilágot. Neumann Frankfurtban végzett jogi tanulmányokat, és 1923-ban szerzett doktori címet az állam és a büntetés viszonyát vizsgáló disszertációjával. Hannah Arendt Marburgban Martin Heidegger, Heidelbergben pedig Karl Jaspers tanítványa volt. Franz Neumann az 1918-as forradalom idején csatlakozott a Szociáldemokrata Párt balszárnyához. Egyetemi tanulmányai végétével Berlinbe ment, ahol Ernst Fraenkelkel közös ügyvédi irodát nyitott, és együtt dolgoztak egy új munkajog kialakításán. Eközben a Deutsche Hochschule für Politikon is oktatott, amelyből később a Freie Universität Berlin Otto Suhr Intézete alakult ki. Arendt magát egészen a náci hatalomátvételig alapvetően apolitikusnak tartotta, családja azonban anyai ágon erősen kötődött a szociáldemokráciához, második férje, Heinrich Blücher pedig a Német Kommunista Párt egyik alapítója volt.³

Adolf Hitler 1933-as hatalomra jutása után mindkettőjüket hamar le tartóztatták, és még abban az évben elhagyták Németországot. Franz Neumann Nagy-Britanniába menekült, és hamarosan a London School of Economicson

³ Vö. Hannah Arendt: *Mi marad? Az anyanyelv.* Günter Gaus beszélgetése Hannah Arendttel. In Balogh László Levente – Biró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv.* Pozsony, Kalligram, 2008. 15.

kezdett politikatudományi tanulmányokat, többek között Harold Laskinál és Mannheim Károlynál, ahol újabb doktorátust szerzett. Hannah Arendt előbb rövid ideig Svájcban, a Népszövetségnél tevékenykedett, majd Franciaországban kelet-európai zsidó gyerekeket készített fel a Palesztinába való kivándorlásra. Neumann 1936-ban, Arendt pedig 1941-ben telepedett le az Amerikai Egyesült Államokban. Neumann akadémiai pályája talán valamivel könnyebben indult, mert már megérkezése után a Max Horkheimer által vezetett Institute of Social Research-nél, tulajdonképpen az Amerikába áttelepült frankfurti iskolánál helyezkedett el, amely akkoriban a Columbia Egyetemen működött. Arendt 1941 után a német nyelvű *Der Aufbau* című zsidó folyóirat munkatársa lett. A háború alatt, illetve után mindketten vállaltak munkát az amerikai kormány számára. Neumann 1943 után elsősorban anyagi okokból elhagyta az intézetet, és az Office of Strategic Services számára készített szakértői anyagokat és tanulmányokat a háború utáni Németországról. 1946-ban részt vett a nürnbergi perekben, és néhány vádiratnak ő maga volt a szerzője Robert Jackson szövetségi bíróval és Telford Taylor fővádlóval közösen. Arendtnek a háború után a megmaradt zsidó örökséget kellett számba vennie Európában, aminek során újra Németországba utazott. Szélesebb körű, a szakmai körökön messze túlmutató ismertséget számára *A totalitarizmus gyökerei* című könyve, majd az 1960-as évektől az Eichmann-perről szóló tudósítása és a nyomában kibontakozó viták hoztak. Német zsidó emigránsként mindketten a háború utáni amerikai értelmiség meghatározó alakjaivá váltak, akik ugyan soha sem tértek vissza végleg Németországba, de munkásságukon keresztül jelentős hatást gyakoroltak egykori hazájuk szellemi életére is. Franz Neumann 1948 után a Columbia Egyetem politológiai professzora lett, de közreműködött a berlini Freie Universität politikatudományi tanszékének megalapításában, illetve az egész német politikatudomány megalapozásában is.⁴ 1954-ben halt meg autóbalesetben a svájci Vispben. Hannah Arendt az 1950-es évektől számos neves amerikai egyetemen oktatott, majd a chicagói egyetemen, illetve később a New York-i New School for Social Research-ön kapott katedrát. Neumann életműve korai halála miatt torzó maradt, így ismertsége és elismertsége nem vetekedhet Arendtéval, ugyanakkor fontos leszögezni, hogy mindkettőjük művei – különösen a *Behemoth* és az *Origins of Totalitarianism* – a nemzeti-szocializmus, illetve a totalitarizmuselemzés klasszikusainak számítanak, amelyek jórészt szakítanak a korszak általánosan elfogadott értelmezéseivel, és új alapokra helyezik a „totalitárius államról” szóló elképzeléseket.

⁴ Vö. Alfons Söllner: *Political Scholar. Zur Intellektuellengeschichte des 20. Jahrhunderts*. Hamburg, Europäische Verlagsanstalt, 2018. 109–120.

Franz Neumann a nemzetiszocializmus struktúrájáról és gyakorlatáról

Franz Neumann 1940-ben kezdte el írni *Behemót (Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism 1933–1944)* című könyvét, amely a nemzetiszocializmus egyik első struktúraelemzését adta. A mű először 1942-ben, másodjára pedig 1944-ben, az első kiadáshoz képest jelentősen kibővítve jelent meg. Figyelemre méltó, hogy a német kiadás csak több mint 20 évvel a szerző halála után, 1977-ben jelent meg. Az értő fordítás számos fogalmi zavart és koncepcionális homályosságot tisztázott, ezért a német szöveg sok tekintetben alaposabbnak és egyértelműbbnek tűnik, mint az eredeti angol.⁵ Neumann értelmezésén – és így nyelvezetén is – erősen nyomot hagyott a 30-as évek Németországának baloldali politikai zsargonja, amely a nemzetiszocializmust a monopolkapitalizmusból, illetve annak válságából vezette le, és eredetét tekintve elsősorban a gazdasági és az azzal összefüggő társadalmi tényezők jelentőségét hangsúlyozta. Kétségtelen, hogy az érvrendszer ma már több szempontból sem állja meg a helyét, de a nemzetiszocializmus és az állam viszonyára vonatkozó fejtegetések mind a mai napig nagy magyarázóerővel bírnak. Ha a többnyire a két világháború közötti szociáldemokráciát idéző retorikát lehántjuk az elemzésekről, akkor fontos felismerésekhez juthatunk a nemzetiszocializmus működését és természetét, valamint államiséghez való viszonyát illetően. A szöveg néhol meglehetősen nehézkes, de kiváló kapcsolódási pontokat és továbbgondolási lehetőségeket nyújt az elemzésekhez.

A *Behemót* mint beszélő cím nem egyszerűen az ószövetségi Jób könyvének szörnyére, hanem sokkal inkább Thomas Hobbes utolsó politikafilozófiai művére utal, amely a Behemótot paradigmaticusan állítja szembe a Leviatánnal, mindkettőnek metaforikus jelentést tulajdonítva.⁶ Mindkét szörny Isten teremtménye és mindenhatóságának bizonyítéka, illetve mindkettő az uralom és az erőszak metaforája, de politikai indítékaik és kiindulópontjaik alapvetően különböznek. Nem egymás komplementereként, hanem antagonisztikus ellentéteként jelennek meg. Amíg a Leviatán a szuverenitás egységének, a békének és garanciájának, az államnak a metaforája, addig a Behemót a szuverenitás felbomlását, a polgárháborút és a természeti állapotba való visszahanyatlást jelképezi. A Leviatán az uralom és a rend, a Behemót a bomlás és a háború.⁷ Ha a kiindulópontot a Behemót felől nézzük, akkor világossá válik, hogy a Hobbes

⁵ Hubertus Buchstein: *Anatomie des Unstaats*. 2018.

⁶ Horst Bredekamp: Behemoth als Partner und Feind des Leviathan. Zur politischen Ikonologie eines Monstrums. *Leviathan. Berliner Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, 37. (2009), 3. 429–475.

⁷ Balogh László Levente: A Leviatán anatómiája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 54. (2010), 2. 101–112.

által leírt természeti állapot maga a polgárháború, amelyben nincsenek korlátok és szabályok, ezért az mindennél súlyosabb pusztításhoz és végül az államrend szükségszerű felbomlásához vezet.

Neumann elemzésének sajátossága, hogy a nemzetiszocializmus kapcsán nem csupán jogilag érvel, hanem az állam- és társadalomelméleti összefüggéseket is hangsúlyozza, amelyeknek forrásai a „nyugati” marxizmus, Max Weber uralomszociológiája és Mannheim Károly tudásszociológiája.⁸ Kiindulópontja az a tézis, amely szerint a náci rendszer valójában nem állam, hanem egyfajta antiállam, *Un-Staat*.⁹ Véleménye szerint nem az a döntő kérdés, hogy az uralmon levők erőszakot gyakorolnak-e alattvalóik felett, hanem az, hogy az állami erőszak egysége fennáll-e, vagy sem. Neumann szerint ugyanis a nemzetiszocialista rendszer négy pilléren nyugszik – a párt, a bürokrácia, a hadsereg és a gazdaság –, amelyek közül egyik sem képes a hatalmat önmaga számára kisajátítani, ezért a különböző uralmi csoportok egy-egy saját befolyásuk alatt álló szférát jelölnek ki, amelyen belül az állami funkciókat gyakorolják. Mindegyik csoport csakis a saját területét dominálja, de az azon kívül esőket nem képes a befolyása alá hajtani, még ha törekszik is rá.

„Az állam egy olyan intézmény lesz, amelyben az erőpárhuzamok működnek; egy közösség lesz, amely az alacsonyabb közösségekre szervesen ráépül. Az erőszak, amit ez az állam gyakorol, már nem külsődleges, úgyhogy a szuverenitás elvész, és ez sokkal inkább a szervezett közösség erőszaka. A közjog és a magánjog elválasztása sem létezik többé. Először csak a társadalmi jog, aztán az egész jogrendszer mint egységes rendszer a közösség jogává nyilvánítja magát.”¹⁰

Ha a fentiek alapján közelebbről megvizsgáljuk a jelenséget, akkor jól látszik, hogy alapvetően az állam különböző erői közötti felosztásáról van szó, miközben határaik elmosódnak és folyamatosan változnak. A közöttük levő alá- és fölérendeltségi viszonyok alapvetően ellentmondásosak, és még a rendszert belülről ismerők számára is gyakran átláthatatlanok az uralom struktúrái. Ennek a megosztásnak természetesen semmi köze sincs a hatalommegosztás liberális állami elvéhez, mivel az különböző funkciókon és kompetenciákon alapul, és nincs benne abszolút és ellenőrizhetetlen hatalommal bíró instancia. Ezzel szemben, ami a nemzetiszocializmusban munkamegosztásnak tűnik, az valójában nem más, mint a mindenkor politikai erőviszonyok kifejeződése. Az egyes uralmi csoportokat általában az jellemzi, hogy a rájuk szabott korlátokat igyekeznek átlépni és más kompetenciákat magukhoz vonzani, miközben azonban erről nem

⁸ Vö. Söllner (2018): i. m. 94–99.

⁹ Franz Neumann: *Behemoth. Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933–1944*. Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch, 2004. 16.

¹⁰ Uo. 519.

ők döntenek, hanem maga a Führer, mert „a törvény a továbbiakban nem más, mint a vezér parancsa”.¹¹ A hatalomgyakorlás nem folyamat, hanem akarat, amely éppen ezért szükségszerűen önkényes. „A politikai hatalom Németországban a vezérnél van, aki nem egy állami szerv, hanem maga a közösség, és nem mint annak szerve, hanem mint annak megtestesülése cselekszik.”¹²

A nemzetiszocializmusra jellemző, hogy az egyes uralmi csoportok a saját szférájukon belül reprodukálják az állami funkciókat, de itt a megosztás nem funkcionális, hanem konkurenciaharc eredménye. Az egykor egységes államhatalom az egyes állami funkciókat ellátó formális vagy informális szerveződésekbe szóródik szét, miközben maguk az uralmat képviselő csoportok állandó mozgásban vannak, határaik pedig folyamatosan eltolódnak egymáshoz képest. „De akkor most mi a nemzetiszocializmus struktúrája, ha nem államról van szó? Ki merem jelenteni, hogy egy olyan társadalmi formával van dolgunk, amelyben az uralkodó csoportok a népesség többi részét közvetlenül ellenőrzik, a legalábbis racionális, eddig államként ismert kényszerítő apparátus közvetítése nélkül.”¹³ Egy ilyen berendezkedésben lehetetlen lokalizálni olyan helyet, ahol az államot, illetve annak erőszak-monopóliumát a maga egységében felfedezhetnénk. A nemzetiszocialista uralom egy olyan állapotot hozott létre, amely a szuverén államtól alapvetően különbözik. Államról általában akkor beszélhetünk, ha egyetlen, többnyire jól körvonalazható kompetenciákkal rendelkező szuverén létezik, a nemzetiszocializmus rendszerében azonban különböző szuverenitási igények versengtek egymással, amelyek a szuverenitás szempontjából egy látens vagy nyílt polgárháborús helyzetet idéztek elő, amelyet a vezér egyszerre ösztönzött és korlátozott. Egy ilyen állapotot nemigen nevezhetünk államnak, legfeljebb egy uralom által strukturált anarchiának vagy tudatosan szervezett káosznak. Ez az állapot tükröződik az igazságszolgáltatásban is:

„A nemzetiszocializmus lerombolja a törvény általánosságát, és vele együtt a bírók függetlenségét és a törvény visszamenőleges hatályának tilalmát. Az általános klauzulák jelentősége még nagyobb és világosabb lesz, mint korábban, mivel azok az akadályok eltűntek, amelyeket a mégoly rosszul működő parlamentáris demokrácia a kizárólagosságra vonatkozó követelések érvényesítésével szembeállított. Éppen a meghatározatlanságuk miatt szolgálnak ezek az általános klauzulák arra, hogy a náci korszak előtti pozitív jogot az új uralkodók követeléseivel összhangba hozzák. A nemzetiszocializmus posztulálja a bíró abszolút kötődését a törvényhez, de az általános klauzulák lehetővé teszik, hogy az uralkodó politikai nézetek ott is érvényesüljenek, ahol a pozitív jognak ellentmondanak. [...] A bírót egy rendőrhivatalnak státuszára redukálják.”¹⁴

¹¹ Neumann (2004): i. m. 517.

¹² Uo. 543.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 517.

A modern államisághoz kapcsolódó elképzeléseink ezzel teljesen ellentétesek, ezért magától értetődik a kérdés, hogy vajon mégis mi teszi ezt az állam helyére lépő alaktalan rendet működőképpé és tartóssá. A döntési és végrehajtási folyamatok a szuverenitás nélküli állapotban nem öltenek olyan formákat, amelyek kötelező érvénnyel bírnának, ezért az állami bürokrácia fokozatosan elveszti a jelentőségét. A politikai döntések ad hoc módon születnek meg, és nem köti őket sem törvény, sem szabály, legfeljebb általános érvényre igényt tartó klauzulák, amelyekhez az aktuális politikai erőviszonyok alkalmazkodni próbálnak. Egy ilyen rendszer minden eleme átmenetinek tekinthető, ami végső soron annak dinamikáját biztosítja. Egyetlen biztos pont a működésben a vezér akarata, aki nemcsak koordinálja az egyes csoportokat, de éppen a rendszer formátlansága teszi lehetővé számára, hogy ezeket egymással szemben kijátssza, illetve versengésre készítse. A vezér tehát nem döntőbíró, nem a törvények forrása, hanem a rendszer legfőbb mozgatója. A hírhedt felhatalmazási törvény megszüntette a törvényhozás és végrehajtás funkcióinak elválasztását, így a politikai hatalmat nem megosztották, hanem a vezérre koncentrálták.¹⁵ A törvény helyére a vezér konkrét parancsa vagy valamilyen általános klauzula lépett, amelyet aztán a párt vagy később az egész társadalom követett. „Ha a jog és a vezér akarata azonosak, ha a vezér maga minden jogi eljárás nélkül megöletheti politikai ellenfeleit, és ezt a tettet a jog legmagasabb megvalósításaként ünneplik, akkor már nem beszélhetünk a jog sajátos karakteréről. A jog most már bizonyos politikai célok keresztülvitelére szolgáló technikai eszköz, már csak a szuverén parancsa.”¹⁶

A döntések helye sok esetben láthatatlan, de ez nem jelent akadályt, mert tételesen írásba foglalt pozitív törvények valójában nem is léteznek. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az állam ilyen körülmények között szinte teljesen kiüresedett és informálissá vált, és a nemzetiszocializmus közvetlen céljai szempontjából egyre inkább csak akadályt jelentett. A mozgalom ugyanis mindig szembekerül az állami bürokráciával, amely még diktatórikus viszonyok között is arra törekszik, hogy intézkedéseit egyfajta racionalitásnak és szabályszerűségnek rendelje alá.¹⁷ A totalitárius rendszerekben tehát nem arról van szó, hogy az állam és a törvény, a szuverenitás és a jogi garanciák az erőszakban feloldódnak, hanem arról, hogy a mozgalom az állam minden racionális és szabályszerű elemét megsemmisíti.

„Ha azonban a nemzetiszocializmusnak nincs politikai elmélete, akkor vajon a politikai rendszere állam-e még egyáltalán? Ha egy államot a törvény uralma jellemez, akkor erre a kérdésre nem kell válaszolnunk, mivel vitatjuk, hogy Németországban

¹⁵ Neumann (2004): i. m. 80, 85.

¹⁶ Uo. 518.

¹⁷ Uo. 110.

létezik-e egyáltalán jog. Megjegyezhetjük ugyan, hogy az állam és a jog nem azonosak, és jog nélkül is létezhetnek államok. A modern államot, ahogyan az Itáliában létrejött, egy racionálisan működtetett, erőszak-monopóliummal rendelkező apparátusként fogjuk fel. Egy államot fogalmilag az általa gyakorolt politikai hatalommal való egységen keresztül tudunk definiálni. Kétkedem abban, hogy Németországban még a legkorlátozottabb értelemben is létezne állam.”¹⁸

Félreérténénk azonban a totalitarizmus természetét, ha a formátlanságot és a normatív kötelékek hiányát a rendszer gyengeségének tekinténénk, éppen ellenkezőleg, ebben az esetben ez az uralomgyakorlás hatékonyságának elengedhetetlen feltétele. A nemzetiszocializmus ennyiben tehát nem a pluralitás tagadása, hanem radikális, jóllehet messzemenően pervertált folytatása.¹⁹

Hannah Arendt és az „ügynevezett totalitárius állam”

Nem véletlen, hogy Hannah Arendt meglehetősen hasonlóan írja le az állam helyét a totalitárius rendszerekben, hiszen *A totalitarizmus gyökerei* című művében, amely 1951-ben jelent meg, több helyen is hivatkozik Neumann művére.²⁰ Amikor az „ügynevezett totalitárius állmról” beszél, akkor éppen úgy annak alaktalanságát és strukturátlanságát hangsúlyozza. Arendt ugyan nem korlátozza elemzését a nemzetiszocialista államra, jóllehet ebben az esetben a sztálini rendszerrel felvázolt párhuzamok inkább tűnnek megfeleltetésnek, mintsem az elemzés végkövetkeztetésének. Jól látszik, hogy Arendt alapvetően bizalmatlan volt az állam minden formájával, és a totalitarizmust magát, legalábbis részben, a hanyatló és felbomló nemzetállamok következményének tekintette, jóllehet magát a folyamatot nem tartotta szükségszerűnek. Szerinte a nemzetállam hanyatlásának folyamata az I. világháború végével kezdődött, amit a totalitárius mozgalmak megjelenése csak felgyorsított, illetve betetőzött, mert azok jellemzője nemcsak az állandósult mozgás, amely folyamatosan konfliktusba kerül a rend, az állandóság és a kiszámíthatóság minden formájával, így az állammal is, hanem minden tekintély és rend radikális megvetése és lerombolása.

„A tömegek szemében az állam a monarchiával együtt veszítette el tekintélyét, így az államot ért támadásokat senki sem tekintette szentségtörésnek. [...] A náci diktatúrát gyakran kapcsolták össze az ügynevezett »államtisztelettel«, S még történetek

¹⁸ Neumann (2004): i. m. 541.

¹⁹ Vö. Jürgen Bast: *Totalitärer Pluralismus. Zu Franz L. Neumanns Analysen der politischen und rechtlichen Struktur der NS-Herrschaft*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1999. 274–303.

²⁰ Hannah Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Berényi Gábor, Braun Róbert, Erős Ferenc, Seres Iván. Budapest, Európa, 1992. 326, 562.

figyelmét is elkerülte a közhely: a nációk kihasználták, hogy összeomlott az állami tekintély, mely az Isten kegyelméből a trónra került uralkodó tiszteletéből eredt, S az a köztársaságokban aligha fordul elő.”²¹

Arendt arra az alapvető feszültségre hívja fel a figyelmet, ami az állam mint statikus rend és a mozgalmak között feszül. Úgy vélte, hogy *per definitionem* nem létezhet olyan mozgalom, amely ne az állam ellen irányulna, mivel az állam fokozatosan felolvad a permanens mozgás miatt. Arendt azért beszél „úgynevezett” totalitárius államról,²² mert a totalitárius rendszerek ugyan államellenesek, de minden eredetileg állami eszközt mozgósítanak az állampolgáraik, majd az egész emberiség elleni hadjáratukban. Az intézményt kiüresítik és megfosztják hatalmától, miközben nem számolják fel, hanem vele párhuzamos struktúrákat építenek ki.

„A hivatalok megkettőződése és az autoritás megosztása, a valóságos és a látszathatalom együtt létezése elegendő ahhoz, hogy zavart keltsen, de nem ad magyarázatot az egész struktúra »alaktalanságára«. Ne feledjük, hogy struktúrája csak építménynek lehet, mozgalomnak azonban – ha a kifejezést olyan komolyan és szó szerint akarjuk venni, mint a nációk – csak irány; a jogi vagy kormányzati struktúra bármely formája csak hátrányt jelenthet egy olyan mozgalom számára, amely egyre gyorsulva halad bizonyos irányba. A totalitárius mozgalmak hatalomra kerülésük előtt is azokat a tömegeket képviselték, amelyek már nem voltak hajlandók valamilyen struktúrában élni, függetlenül annak jellegétől; olyan tömegeket, amelyek azért lendültek mozgásba, hogy elsöpörjék a kormányzat által biztonságosan megállapított jogi és földrajzi határokat. Ezért, kormányzati és állami struktúrafelfogásunk felől ítélve, ezeknek a mozgalmaknak, amíg fizikailag még meghatározott területre korlátozódnak, szükségképpen meg kell próbálniuk lerombolni minden struktúrát, S ehhez az előre megfontolt romboláshoz valamennyi hivatalnak párt- és állami intézmények formájában történő pusztító megkettőzése nem elegendő. Mivel a megkettőzés bizonyos viszonyt feltételez az állam homlokzata és a párt belső magva között, végső soron ebből is valamiféle struktúra következik, amelyben a párt és az állam viszonya automatikusan autoritásuk korlátozásának és stabilizálásának jogi szabályozásába torkollik.”²³

Mozgalom és állam viszonya tehát nem egyszerűen arról szól, hogy egyfajta megkettőzött struktúráként az állam mellett a pártstruktúrán keresztül kialakul egy mozgalmi rend, amely a totalitárius rendszer dinamizálásáért felel. Ha ez így lenne, akkor még mindig fennállna annak a lehetősége, hogy az állami cselekvés racionalizáló törekvéseinek következtében az élet bizonyos területein szabályszerűségek alakuljanak ki, és fokozatosan elbürokratizálódva végül megtörjön a totalitárius rendszer dinamikája. Az állam végső soron a totalitarizmus

²¹ Arendt (1992): i. m. 52.

²² Uo. 490.

²³ Uo. 494.

akadály, de tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy a totalitárius rendszer az állam látványos felszámolására törekszik. Sokkal fontosabb számára az állam mint egyfajta hatalom nélküli homlokzat, amely így továbbra is normalitás és hétköznapiság érzését kelti, miközben nem egyszerűen megkettőzték, hanem egyenesen megsokszorozták az intézményeket, amelyekben áttekinthetetlenül szórták szét a hatalmat.

„A hatalomra jutott totalitarizmus külső homlokzatként használja az államot, amelynek a nem totalitárius világban kell képviselnie az országot. A totalitárius állam mint olyan annak a totalitárius mozgalomnak a logikus örököse, amelytől szervezeti struktúráját kölcsönzi. A totalitárius vezetők ugyanúgy bánnak a nem totalitárius kormányokkal, ahogy hatalomra kerülésük előtt a parlamenti pártokkal vagy a párton belüli frakciókkal bántak, és, jóllehet a tágabb nemzetközi szintén, ismét azzal a kettős problémával néznek szembe, hogy a mozgalom (vagy a totalitárius ország) fiktív világát meg kell óvniuk a valóság befolyásától, és a normális külvilág számára a normalitás és a józan ész látszatát kell kelteniük.”²⁴

Arendt egyenesen arra a paradoxonra hívja fel a figyelmet, hogy minél láthatóbb egy intézmény, annál kevesebb a valódi hatalma; minél magasabb állami posztot tölt be valaki, annál súlytalanabb a politikai döntéshozatal szempontjából. A nácik a hatalmukat és befolyásukat vesztett intézményeket soha sem szüntették meg, hanem megtartották, és gyakran a bennük levők számára is csak később vált világossá, hogy elvesztették a jelentőségüket. Az átláthatatlanságot csak fokozta az a körülmény, hogy az egyes szervezetek és intézmények illetékességi határait szándékosan összekeverték: az egyes tartományok és közigazgatási egységek határai másutt húzódtak, mint az SA, az SS vagy a Hitlerjugend-körzetek határai. A hivatalok és intézmények megsokszorozása nem egyszerűen személyzeti célokat szolgált; sokkal fontosabb volt ennél, hogy az egyes szervezeti egységek vetélkedjenek abban, hogy melyikük testesítse meg hitelesebben, és hajtja végre hűségesebben a Führer szándékát. Egy idő után már nem az számított a rendszer támogatójának vagy lelkes hívének, aki mindenben követte a vezér akarát, hanem aki kitalálta, hogy adott helyzetben mit várhatnak el tőle, és cselekedeteit ehhez alakította. Ezek a körülmények aztán fokozatosan lehetetlenné tették az ellenállás bármilyen formájának kialakulását, mivel kiiktatták az egyéni mérlegelés és cselekvés lehetőségét.

Az állam további kiüresítését szolgálta a pozitív törvények megvetése, majd teljes hiánya. A nácik nem törölték el ugyan a törvényeket, és nem helyezték hatályon kívül még a weimari alkotmányt sem, ezzel együtt azonban a rendszer hatalomra jutása után senkinek sem jutott eszébe, hogy számonkérje ezek

²⁴ Arendt (1992): i. m. 512.

betartását. A pozitív törvények helyére fokozatosan a történelmi vagy a természeti mozgástörvények léptek. Ezek legfontosabb sajátossága az volt, hogy kétségbevonhatatlan kényszerítő erőt tulajdonítottak nekik. Az erősebb faj győzelméhez vagy a halódó osztályok elpusztításához nem férhetett kétség, ezért ezek lettek az ideológiák alapjai, amelyeket ennek ellenére bármikor meg lehetett változtatni a tartalmukban. A totalitárius ideológia nem a legitimitást szolgálta, hanem a jövőt posztulálta, a jelent irányította, a múltat pedig ezekhez igazították. A terror szerepe abban nyilvánult meg, hogy ami az ideológiában még fikciónak tűnt, azt valósággá változtatta a maga legteljesebb képzeltségében és szörnyűségében. Mindezzel szemben egy állam a maga elkerülhetetlenül racionális és bürokratikus rendjével csak akadályozta volna a totalitarizmus kibontakozását.

„A totalitárius állam megfigyelőjét bizonyára nem annak monolitikus struktúrája lepi meg. Ellenkezőleg, a tárgy valamennyi komoly kutatója egyetért abban, hogy legalábbis kettős hatalom – a párt és az állam – létezik egymás mellett (vagy egymással szemben). Sokan ráadásul a totalitárius kormányzat sajátos »formátlanságát« hangsúlyozzák. [...] Tökéletesen igaz, hogy »még egy szakértőt is örületbe kergetne, ha megpróbálná feltárni a párt és az állam közötti viszonyokat« a Harmadik Birodalomban. Azt is gyakran megfigyelték, hogy a két hatalmi forrás, az állam és a párt közötti viszony valójában a látszólagos és a valódi hatalom viszonya, ezért a kormánygépezetet gyakran úgy ábrázolják, mint hatalom nélküli homlokzatot, amely a párt valódi hatalmát rejtje el és védelmezi.”²⁵

Az államon túl?

A fentiek alapján jól beláthatóak az Arendt és Neumann nézetei közötti hasonlóságok, amelyek nem merülnek ki az állam formátlanságában és strukturálatlanságában. Hasonlóságot látnak a rendszer kialakulásának tényezőiben, az állampolgárok depolitizáltságában és a modern állam elbürokratizálódásában éppúgy, mint a totalitárius rendszerek kumulatív jellegében. A nézeteik közötti hangsúlykülönbségek többnyire abból az időbeli távolságból adódnak, ami a művek megjelenése között eltelt, és ez a szemlélet perspektíváit alapjaiban megváltoztatta. A holokauszt kontextusa ugyanis teljesen átalakította a totalitárius rendszerek értelmezési keretét, így ami Neumann elemzésében még csak utalásszerűen volt jelen, azt Arendt már az elemzése középpontjába állította. Neumann utal a rasszizmus és az antiszemitizmus jelentőségére a könyv különböző fejezeteiben, és 1944-re már számára is egyértelmű a „zsidók fizikai kiirtásának” szándéka,²⁶ de ezeket még nem tekinti a totalitarizmus strukturális

²⁵ Arendt (1992): i. m. 492.

²⁶ Neumann (2004): i. m. 582.

elemeinek. Figyelemre méltó, hogy Franz Neumann egykori tanítványa, Raul Hilberg, a holokauszt történetének egyik legjelentősebb kutatója számára milyen fontosak voltak a *Behemoth* belátásai az események dinamikájának leírásánál. Arendt szerint a totalitárius rendszerek az embert egy hosszú folyamat eredményeként megfosztják morális és jogi személyiségétől, ami már önmagában is jelzi az állam hiányát. Ezzel azt a totalitárius tételt akarják bizonyítani, hogy minden lehetséges: lehetséges sokféle embert úgy megszervezni, mintha egyetlen egyén volna, lehetséges teljesen kiölni az emberből a jogi és erkölcsi normákat, lehetséges embereket elemberteleníteni és cselekvésképtelenné tenni. A megsemmisítő táborok jelentik ennek végpontját: egy kísérleti terepet, ahol „tudományosan ellenőrzött körülmények között küszöbölik ki az emberi viselkedés kifejeződései közül a spontaneitást”.²⁷ Bármennyire modern jelenségnek tekinti Neumann és Arendt a totalitarizmust, kialakulásában egyikük sem lát történelmi vagy politikai törvényszerűséget, sokkal inkább a modernitás folyamataival és jelenségeivel való szembefordulást, amelyekkel nem voltak képesek megfelelő erőket szembeállítani, így a jogállamot és az emberi szabadságot megvédeni.²⁸ Elemzéseik bizonyos pontokon meghaladottnak tűnhetnek, ugyanakkor számtalan újabb kutatás igazolta a feltételezéseiket és állításait. Az a közös belátásuk minden kétséget kizáróan máig érvényes, hogy ha nincs politikai és társadalmi elkötelezettség, amely megvédi az intézményeket és különösen az államot, akkor az szükségszerűen lehanyatlik, és a helyét valamilyen ad hoc kormányzás és szervezett káosz veszi át, aminek nyomában tényleg nem marad más, csakis a kiüresített homlokzat, amely azonban nem védi meg az állampolgárokat, és nem teremti közöttük békét.

²⁷ Arendt (1992): i. m. 530.

²⁸ Vö. Rensmann (2009): i. m. 193.

Felhasznált irodalom

- Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Berényi Gábor, Braun Róbert, Erős Ferenc, Seres Iván. Budapest, Európa, 1992.
- Arendt, Hannah: Mi marad? Az anyanyelv. Günter Gaus beszélgetése Hannah Arendttel. In Balogh László Levente – Biró-Kaszás Éva (szerk.): *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Pozsony, Kalligram, 2008. 11–42.
- Balogh László Levente: A Leviatán anatómiája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 54. (2010), 2. 101–112. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/33915>
- Bast, Jürgen: *Totalitärer Pluralismus. Zu Franz L. Neumanns Analysen der politischen und rechtlichen Struktur der NS-Herrschaft*. Tübingen, Mohr Siebeck, 1999.
- Bredenkamp, Horst: Behemoth als Partner und Feind des Leviathan. Zur politischen Ikonologie eines Monstrums. *Leviathan. Berliner Zeitschrift für Sozialwissenschaft*, 37. (2009), 3. 429–475. Online: <https://doi.org/10.1007/s11578-009-0054-1>
- Buchstein, Hubertus: *Anatomie des Unstaats*. 2018. Online: <https://bit.ly/3vJrsW5>
- Neumann, Franz: *Behemoth. Struktur und Praxis des Nationalsozialismus 1933–1944*. Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch, 2004.
- Söllner, Alfons: *Political Scholar. Zur Intellektuellengeschichte des 20. Jahrhunderts*. Hamburg, Europäische Verlagsanstalt, 2018.
- Rensmann, Lars: Der totale Staat als Un-Staat. Hannah Arendts und Franz Neumanns politische Theorien totalitärer Herrschaft. In Salzborn, Samuel (szerk.): *Kritische Theorie des Staates. Staat und Recht bei Franz L. Neumann*. Baden-Baden, Nomos, 2009. 161–193. Online: <https://doi.org/10.5771/9783845216164-161>